

НОСЕНКО ІРИНА
(Полтава)

ВАЛЕНТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІДНОСНИХ АД'ЕКТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ключові слова: лінгвістична валентність, сполучуваність, відносний ад'єктив, носій валентності, валентний партнер.

Однією з провідних ознак лексичної системи мови є планомірне розташування і взаємний зв'язок між компонентами-лексемами, оскільки значення окремих слів існують у мові не ізольовано, а в тісній взаємодії із семантикою інших лексичних одиниць. Учені, які досліджують особливості таких зв'язків, послуговуються термінами «валентність», «сполучуваність» і «дистрибуція». Поняття валентності є ключовим у сучасній мовознавчій науці. У перекладі з латини *valentia* – сила, здатність утворювати зв'язки (в хімії – між хімічними елементами, у психології – між бажаннями й діями, у лінгвістиці – між словами в реченні та словосполученні). Учення про валентність дієслів було започатковане Л. Теньєром та А.В. де Гроотом у рамках тенденції розуміння синтаксису як науки про функції слів у реченні і спершу застосовувалося до опису поверхових синтаксичних зв'язків вербатива. На сьогодні проблема валентних потенцій лексичних одиниць набула надзвичайної актуальності, яка мотивується різними чинниками, передусім порушенням норм заповнення відкритих позицій при активних носіях валентності, що призводить до утворення деформованих і неповноцінних висловлювань. Питання сполучувальних властивостей лексем, їхніх валентних характеристик активно розроблялося й нині розробляється багатьма вченими-мовознавцями, зокрема К. Бюллером, Л. Теньєром, М. Степановою, С. Кацнельсоном, Н. Котеловою, К. Левковською, О. Касимовою, І. Вихованцем, М. Степаненком, К. Шульжуком, А. Загнітком та багатьма іншими. Незважаючи на підвищений інтерес до означеної проблеми досі залишається недостатньо висвітленим такий аспект, як валентні особливості слів різних лексико-граматичних розрядів, зокрема ад'єктивної лексики. На думку К. Левковської, слово, виступаючи в мові у вигляді цілісної одиниці, має два складники: 1) номінативно-комунікативну значущість та 2) граматичну валентність. Остання «обумовлена місцем цих одиниць у граматичній структурі мови», здатністю за допомогою певного оформлення виражати відповідні відношення до інших лексичних одиниць, що поєднуються з нею у мовленні [9, с.12-13]. Н. Котелова зазначає, що лексична сполучуваність слова – це здатність його вступати у зв'язки з іншими словами, «сукупність його лексичних валентностей» [8, с.15]. На думку К. Шульжука, валентність являє собою «здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями» [14, с.398]. Отже, поняття валентності абстрактніше порівняно з поняттям сполучуваності. Валентність являє собою весь набір можливих реалізацій відношень певної

лексичної одиниці, а сполучуваність – «конкретну реалізацію валентності в мовленнєвій діяльності» [12, с.9], яка «зумовлюється комплексом ситуативно-прагматичних, комбінаторних завдань та умов» [6, с.270]. За переконанням О. Касимової, поняття валентності тісно пов'язане з позицією і функцією, разом вони творять «понятійний континуум», у якому переплетені їхні взаємодії. Валентність, наголошує ця дослідниця, не що інше, як «поєднувальна можливість мовних одиниць» [7, с.51]. Будь-яка лексема має здатність уживатися в певному контексті, вільно сполучатися з конкретним набором лексичних одиниць, які утворюють суму її оточень, тобто вияв валентних можливостей слова передбачає виокремлення кола лексичних одиниць, з якими воно може сполучатися. Зв'язки між лексичними партнерами завжди є нерівноправними, оскільки «у всіх частин мови насамперед слід розрізняти активну і пасивну валентність» [3, с.108]. Під активною валентністю розуміють наявність певної кількості відкритих позицій підпорядковального слова, які можуть заповнюватися підпорядкованими словами, а під пасивною – можливості приєднання валентного партнера до активного носія валентності. Умовно кажучи, активні носії здатні «притягувати» до себе своїх граматичних та семантичних партнерів. У той же час М. Панов указує на умовність і оборотність терміна «валентність»: «форма «бригаду» має незаповнену валентність, а саме дієслівну. Повинно бути дієслово при цій формі, так само як слово «хвалити» вимагає форми знахідного відмінка (заповнювальна валентність)» [10, с.132]. При розподілі ролей у синтагмі, на його думку, можна говорити про одиницю, що визначає позицію, та одиницю, обумовлену позицією. Необхідною умовою поєднання слів у реченні є семантична сумісність обох компонентів, детермінована фактами об'єктивної дійсності. Необхідною умовою сполучуваності слів є також граматична відповідність між ними. «Семантико-синтаксична валентність як системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної семантики» [3, с.109]. Отже, детермінувальний та детермінований компонент сполучаються один з одним не довільно, цей процес жорстко регламентується їхніми граматичними та семантичними можливостями. Окремі вчені пов'язують валентність лише з дієсловом, яке в реченні «наче талановитий диригент оркестру», що «підбирає учасників і дає ролі кожному» [2, с.157]. Насправді сфера валентного аналізу значно ширша, «головною метою дослідження стає не тільки синтаксична сполучуваність, а й одержання відомостей про те, які ознаки слів зумовлюють їх здатність граматично й семантично сполучатися з іншими словами» [12, с.13]. Говорячи про лінгвістичну валентність, маємо на увазі насамперед здатність слова детермінувати кількість і якість залежних від нього словоформ. Аналіз валентних значень ґрунтується на системних можливостях ознакових лексем сполучатися з відповідною кількістю залежних, передбачених семантичною структурою конкретної лексеми.

Ономасіологічним значенням ад'єктива є якісність. У семантичній структурі прикметників вичленовуються дві основні семантичні групи: якісні та відносні ад'єктиви. Основою цього класифікаційного поділу є характер вираження ознаки. Якісні прикметники відтворюють природні властивості об'єктів навколишньої дійсності, що сприймаються невіддільно від суті самого предмета, відносні – виражають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища, дії, стану. Ця диференціація безпосередньо віддзеркалюється на синтагматичних властивостях прикметників, на їхній здатності поєднуватися з іншими словами. Своєю семантикою ад'єктиви зо-

рієнтовані на приіменну залежність. Абстрактна ознака може бути передана лише через конкретний предмет, вона є атрибутом цього предмета, а тому прикметник функціонує в мові тільки поряд з іменником. Іменник є носієм активної валентності й відкриває при собі позиції, що можуть заповнюватися прикметниками того чи того розряду залежно від семантичної та граматичної обумовленості. У синтаксичній групі «іменник + прикметник» перший є означуваним членом словосполучення, другий – означальним, «іменник виступає <...> в усіх можливих відмінкових формах, тоді як через відсутність незалежної словозміни первинна форма прикметника автоматично узгоджується з іменником» [5, с.7]. Ад'єктиви активно функціонують не лише у складі субстантивних словосполучень, вони здатні разом із залежними словами утворювати прикметникові конструкції. Так, якісні прикметники «для конкретизації свого значеннєвого плану, уточнення реалізованої ними ознаки вступають у зв'язки з залежними від них словами» [12, с.59]. На відміну від якісних відносні ад'єктиви виражають ознаку опосередковано, ця ознака відтворює властивості об'єкта дійсності за відношенням до інших предметів, характеристики, що виникли внаслідок дії самого предмета, пов'язані з ним, його розташуванням у просторі і часі, приналежністю кому-небудь або чому-небудь тощо. Як слушно зазначає М. Степаненко, «вони самостійно, без будь-яких поширювачів репрезентують свою семантику» [12, с.60].

У сучасній лінгвістиці не виформовано остаточної концепції щодо кількісного і якісного складу семантичних груп, які входять до розряду відносних прикметників. Деякі вчені — А. Грищенко [13, с.235], В. Горпинич [4, с.101-102], О. Безпояско [1, с.120-135] — виокремлюють такі групи означеної лексики: 1) власне відносні (зі значенням загальної відносності) прикметники: “І все це відгороджено невисоким *дощаним стояком*, щось ніби шинквасом, — на нього можна просто з тої вузесенької обори подавати до кімнати ну хоч би *вранішню каву*” (О. Забужко); 2) присвійні прикметники (позначають ознаку за приналежністю предмета особі чи тварині): “Вчора на *нашому кутку* виломили у *бабиному Остапишиному хлівчику* стіну і забрали козеня” (Г. Тютюнник); 3) порядкові прикметники (позначають ознаку за відношенням до кількості, місця об'єкта в ряді): “*Друга станція* звалася Ли – це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного” (Г. Тютюнник). Власне відносні прикметники різноманітні за своїм складом. Вони можуть указувати: ознаку щодо матеріалу або речовини: “Щурики вилітають зі своїх нір у червоній *глиняній стіні* над нашими головами” (Г. Тютюнник), квалітативну ознаку (щодо розміру, об'єму, ваги, кількості): “А де згадка про автора *столітньої книги* з пожовклими рядками” (М. Хвильовий), локативну ознаку: “Кінь спотикався на корчах *лісової дороги*, урочиста *лісова осінь* нахилилась над загonom” (Ю. Яновський), ознаку за топонімічною приналежністю: “Теплий *одеський вітер* завивав у вухо” (Ю. Яновський), темпоральну ознаку: “А ранки цвітуть перламутром і падають *вранішні зорі* в туман дальнього бору” (М. Хвильовий), ознаку за функціональними особливостями: “На степу росте багато *їстівного зела*” (Ю. Яновський), ознаку зі значенням загальної ідентифікації: “11 липня 1956 року полковник юстиції Захарченко, вручаючи Оксані Мешко *реабілітаційне посвідчення*, з ноткою щирості сказав...” (В. Овсієнко), ознаку за відношенням до іншого предмета: “Липа на *хатньому причілку* – як парашут із зеленого шовку” (Є. Гуцало).

На думку І. Вихованця, присвійні прикметники перебувають у проміжній зоні сполучуваності, що базується на синтаксичних перетвореннях головних носіїв валент-

ності в реченні. У посесивних конструкціях поряд з іменниково-іменниковими сполученнями вживаються іменниково-прикметникові (до складу яких уходить посесивний ад'єктив). Особливістю таких конструкцій є наявність двох семантичних позицій: суб'єкта та об'єкта власності, напр.: “Не інакше як із гнізда випало <галчєня> : там повнісінько *воронячих гнізд*” (*гніздо ворони*); “Бджола пролетіла над Вовком, потім закружляла навколо *Степанової голови*” (*голова Степана*) (Є. Гуцало).

Відкриття синтаксичних позицій, що можуть заповнюватися уточнювальними залежними компонентами – явище дуже рідкісне для відносних прикметників. Якщо якісні ад'єктиви за рахунок поширювачів доповнюють власну семантику, переходять «із сфери відносної чи абсолютної синсемантиї у сферу автосемантиї» [12, с.59], то відносні такого уточнення просто не потребують через особливості свого плану змісту, покликаного «відтворювати формами ад'єктива позамовну дійсність» [1, с.99], напр.: “*Тополі це зелені. ...ніби кожен листочок спалахнув із середини спокійним, негаснучим світлом, що схоже на болісний і водночас радісний усміх. Бурхливі їхні барви... такі по-домашньому звичні та рідні*” (Є. Гуцало). Як бачимо, означувальні члени сприяють уточненню семантичної структури якісних прикметників, істотно доповнюють його. Активний валентнісний потенціал відносних ад'єктивів представлений обмеженою кількістю моделей. Доречно в цьому зв'язку навести розмірковування М. Прокоповича про те, що: «Дуже обмежені, одиничні і словосполучення з відносними прикметниками в ролі головного слова (мереживний у кисті рукав, росіянин по батьку, іншомовні за походженням слова)» [11, с. 233]. Важливою особливістю поєднання відносного прикметника з валентним партнером є неістотний із семантичного погляду вплив, який останній здійснює на носія валентності. Ад'єктивні словосполучення з відносним прикметником у ролі ознакового слова характеризуються факультативною сполучуваністю із залежними словами, вони автономно репрезентують свою семантику, залишаючи контекст інформативно достатнім без додаткових відтінків значення: “*Цвіт яблуневий капає на батькове лице, наче яблуні плачуть*” (Є. Гуцало).

М. Степаненко виокремлює три моделі синтаксичних конструкцій, що репрезентують активні валентні можливості власне відносних ад'єктивів (не беруться до уваги присвійні прикметники, які здатні утворювати ад'єктивні словосполучення тільки зрідка в поєднанні з прислівниками часу): 1) відносний ад'єктив + іменник у непрямому відмінку, напр.: “<...> побачиш <...> *дзеркальні поверхнею октаедри космічно-гігантських сталагмітів, що громадаються на обрії*” (О. Забужко); “*Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а це смугастіше репутацією*” (І. Багрянний); 2) відносний ад'єктив + прийменник + іменник у непрямому відмінку, напр.: “<...> але для нашої *доби, хоч по суті й постхристиянської, уже відрізано шлях до повороту назад*” (О. Забужко); “*Це кіно було б в міру дидактичне й розважальне, в ньому було б щонайменше пафосу і ностальгійних соплів*” (С. Жадан); 3) відносний ад'єктив + прислівник, напр.: “*Ткалич, усміхнувшись соковитими, майже дитячими губами, кивком голови привітався з буфетницею*” (Є. Гуцало), “<...> *батька, котрий одтрубив своїх шість років це “сталінських”, всенький вік ганяв <...> комплекс “повторника”; “<...> шістдесятирічний, ще брежнєвського розливу, професор*” (О. Забужко); “*Народилася Оксана в малоземельній хліборобській, колись козацькій родині*” (В. Овсієнко); “*Він козаків лікував на Запорозькій Січі, це в мене, сказати б, іще запорозьке вміння*” (Є. Гуцало); “*Переважна*

більшість дійств має, отже, давнє, *ще дайбозьке* коріння” (В. Скуратівський). Рідкісним явищем є заповнення відкритих позицій при відносних прикметниках прислівником із підсилювальною або заперечною часткою, напр.: “<...> він купив тобі <...> барви червоного вина костюм, у якому ти вмент спалахнула *цілком уже заморською* вродою” (О. Забужко); “Йде помалу, бо, як сам каже, *ноги вже не козацькі* – болять од старості” (Г. Тютюнник). Залежних контекстних партнерів можуть також вимагати порядкові ад’єктиви, утворюючи такі синтаксичні моделі: 1) порядковий прикметник + прийменник + іменник, напр.: “*Перший за технологією спосіб* перенесення рисунка на тканину – із застосуванням копіювального паперу” (А. Чорноморець); 2) порядковий прикметник + прислівник, напр.: “<...> Розі, Маркова дружина, *сьомий рік поспіль* вчащає до психоаналітика” (О. Забужко).

Отже, валентність притаманна як опорному, так і залежному компонентам, вона обумовлена морфологічними та семантичними ознаками слова, це одна з його найважливіших функцій. Валентні можливості різних лексико-граматичних класів слів є неоднаковими. Для відносних ад’єктивів природним є входження до складу субстантивних словосполучень. Дуже рідко такі прикметники відкривають при собі вільні позиції, які б заповнювалися залежними словами. Відносний ад’єктив як носій валентності передбачає сполучення з певними валентними партнерами, найчастіше такими: іменники в непрямих відмінках, прийменниково-іменникові конструкції, прислівники (в єдності з частками). Характерною ознакою таких сполук слід уважати їхню факультативність, необов’язковість для цілісного розуміння змісту висловлювання, «розчинення» залежного елемента «в значеннєвому плані головного компонента» [12, с.60]. Причиною низької валентної активності відносних ад’єктивів є їхня обов’язкова предметна співвіднесеність; властивість передавати незмінну, сталу ознаку; їхній генетичний зв’язок зі словами, що позначають конкретні предмети, дії, обставини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Граматика української мови. Морфологія: [підручник] / Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. *Вихованець І.Р.* Таїна слова / Іван Романович Вихованець. – К., 1990.
3. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / АН України. Інститут мовознавства імені О.О. Потебні / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. *Горпинич В.О.* Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с. – (Альма-матер).
5. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові / Арнольд Панасович Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 208 с.
6. *Загнітко А.П.* Теоретична граматика української мови: Морфологія / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк, 1996. – 437 с.
7. *Касьмова О.П.* Позиция, функция и валентность как системные понятия. Т.1/ О.П. Касьмова: II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность: Труды и материалы: В 2 т. [Под общ. ред. Галиуллина К.Р., Николаева Г.А.]. – Казань, 2003. – С. 49-51.
8. *Котелова Н.З.* Значение слова и его сочетаемость / Котелова Н.З. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.
9. *Левковская К.А.* Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / Левковская К.А. – М. : Высшая школа, 1962. – 204 с.

10. *Панов М.В.* О парадигматике и синтагматике / М.В. Панов // Известия академии наук СССР. Серия литературы и языка. – Т. 39, №2. – М., 1980. – С.128-137.
11. *Прокопович Н.Н.* Словосочетание в современном русском литературном языке / Николай Николаевич Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 399 с.
12. *Степаненко М.І.* Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / Микола Іванович Степаненко. – К., 1997. – 216 с.
13. Украинская грамматика / [Русановский В.М., Жовтобрюх М.А., Городенская Е.Г., Грищенко А.А.]. – К., 1986.
14. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Каленик Федорович Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – (Альма-матер).

Ирина Носенко

ВАЛЕНТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ АДЪЕКТИВОВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье исследуются валентные особенности относительных адъективов в украинском языке. Особенное внимание уделено конструкциям, в которых имена прилагательные данной семантической группы являются носителями валентности. В исследовании представлены четыре модели синтаксических конструкций с относительным адъективом в качестве опорного компонента.

Ключевые слова: лингвистическая валентность, соединяемость, относительный адъектив, носитель валентности, валентный партнер.

Iryna Nosenko

VALENT POTENTIAL OF RELATIVE ADJECTIVES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the problem of searching of valency potentiality of relative adjectives in Ukrainian language. The main attention was paid to the construction with relative adjectives as a bearer of valency. Also four syntactic constructions with relative adjective as a main component were selected in the searching.

Key words: lingual valency, combination, relative adjective, bearer of valency, valency partner.